

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

TƏDQİQLƏR

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən
rəsmi qeydiyyata alınmışdır*

TƏDQİQLƏR

2

Bakı - 2009

Elza ALIŞOVA

SU- SUBAY- ZUBEK- ZEYBEK İFADƏSİNİN TÜRK DİLİNDE YERİ

Qədim türk abidələrində six-six rast gəldiyimiz ifadələrdən biri **su-subay** ifadəsidir. Daha çox hərbi, siyasi anlamda işlənən bu vahidin semantik inkişafı diqqət çəkir. Türk dilində **subay-əskər**, **savcı-hakim** formalarında təzahür edən bu vahid Azərbaycan dilində ilkin semantik mənasından uzaqlaşaraq, bekar, evli olmayan eləcə də, insan adı şəklində öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaqdadır. Bu baxımdan bu ifadənin tədqiqi maraq doğurur.

Su – **subay** - qədim türk yazılı abidələrində qoşun anlamında işlənmişdir. Bu ifadə barədə maraqlı bir yanaşmaya Suzan Tokatlıının “Türkiye Türkcesi ile Azerbaycan Türkcesindeki eş sesli kelmeler üzerine” adlı məqaləsində rast gəlirik.: “Az.T. **subay** “Bekar, evli olmayan”. T.T **subay** “silahlı kuvvetler mensubu.” Türkçe **sü** “Asker” ve **bay** kelimelerinin birləşdirilmesiyle türetilmişdir. Ses uyumu kuralı gereği **sü** sekli **su**’ya çevrilmiştir. Eski **bey** yerine de **bay** sekli kullanılmaktadır. *Alay beyi* isminin *albay*’a çevrilmesinde de **bey**, **bay**’a dönüştürülmüştür. Sevan Nişanyan, bu kelimenin “Çocuksuz, bekâr.” anlamını da vererek Moğolca kökenli olduğunu belirtmiştir. Anadolu ağızlarında da **su-bay/sübəy/suvay/suvoy** “Bekâr, tek, çocuksuz.” Ayrıca **subay** kelimesi “İncelik, ince davranış.” anlamlarında kullanılmışmaktadır. (4,6)

Digər bir mənbədə isə basqa bir acıqlama diqqətimizi çəkir. Burada **subay** kəlməsinin kökü **Zeybek** sözü ilə baglanılır və **Zeybək** sözünün tarixdə bir siyasi rütbə olduğu bildirilir. Qədim türkcədə qoruyucu anlamda işləndiyi bildirilən **Zeybek** sözünün tarixi inkişaf prosesində muəyyən dəyişikliklərə məruz qaldığı qeyd olunur: “Onur Akdoğu zeybek kavramının eski Türkçede koruyucu zırh anlamına gelen “say”, sağlam ve sıkı anlamına gelen “bek” sözcüklerinin birleşmesinden doğan bir kavram olduğu söylenmektedir. Zeybek sözü ilə bağlı yazılır: “Güclü, kuvvetli koruyucu anlamında kullanılmış saybek

TÜRK DILLERİ MƏSƏLƏLƏRİ

kelimesinin yüzyıllar içinde önce saybak, daha sonra seybek, seybak, zeybek ve Zeybek olarak değişim sonucu ortaya çıkmıştır".(7)

Tədqiqatçı Tahir Kutsi Bizanslı tarixçi Parhimerse istinadən Zeybek sözünün Türk kökenli olduğunu iddia edir. Və maraqlı bir açıqlama verir: "Bizanslı tarihçinin belirttiğine göre Aydın, Salmpakis Mantahias adındaki bir komutan eliyle Türklerin eline geçmiştir. Bu komutan da Gazi Menteşe'dir "Salmpakis" unvanıyla anılmaktadır. Salmpakis ise "Saybak"tır. Rum alfabetesinde "B" harfi olmaması dəyişiyə aradakı "B" harfi "MP" harfleriyle göstərilməktedir və yine aradakı "L" harfi de yumuşaktır, "Y" gibi söylenməktedir. Saybak sözcüğü de yiğitlik, mertlik ifade eder. Bu sözcük, zamanla yumuşayıp incelerek "Zeybek" olmuştur".(7)

Tədqiqatçı həmçinin Orta Asiyada ve Türküstanda *Zeybek*, *Saybak*, *Seybek* adlı kəndlərin olduğunu bildirir və Tükiyənin Ege Bölğəsində bu sözün "yigit", "kişiliyinə inanılan, sözünə güvənilən kişi" mənasında işləndiyini qeyd edir. Həmçinin Kırgızlar arasında eyni adlı oyun olduğu bildirilir. Tədqiqatçı həmçinin *Subay* sözü ilə *Ziybek* arasındaki əlaqəni tapmağa çalışır: "Anadolu'ya gelen ilk Türklerde asker və orduya "Sü" denilirdi, "Sü-Bek" sözcüğünün "Subay" anlamına geldiğini, "S" harfinin yumuşayarak "Z"ye dönüştüğünü və "Zübək" biçimini aldığı, zamanla bu sözcüğün de "Ziybek-Zeybek" biçimini aldığı duşunuyoruz".(7)

Təbii ki, *Zeybek* sözünün *Subay* sözü ilə bağlanması diqqət çəkir. *Subek-subay- zubek- zubey-zeybek* formasında dəyişdiyi iddia olunan bu məfhum hal-hazırda Türkiyə türkçəsində geniş surətdə işlənməkdədir. Qeyd edək ki, hal-hazırda Türkiyənin əksər bölgələrində, o cümlədən Egey bölgəsində *aga*, *igid* "məzluma dost, zalima düşmən" anlamında işlənir. Bu bölgələrdə *Seymen*, *Sayman*, *Zeymən* *Zeybek* adlarına geniş rast gəlinir. Antalya, Afyon, İsparta, Burdur, Sakariya bölgələrində məhsur *Zeybek* oyun havası mövcuddur. Bu oyun havasına sadəcə tək kişi, yəni zeybeklər-agalar oynar ki, bu hava *aga havası* kimi məşhurdur. *Zeybeklər* bir toplum olaraq Türkiyədə qurtuluş savaşında böyük şücaətləri ilə secilirlər və *Zeybek* igidlərinin oynadığı *Zeybek havası* Atatürkün çox sevdiyi oyun havalarından biri

TÜRK DILLƏRI MƏSƏLƏLƏRI

olmuşdur. Zeybəklərin igidi *Efe* secilir və burada igidlik və qəhrəmanlıq mühüm rol oynayır. Zeybəklər əla dərəcədə silah atmağı bacarır və *KİZAN* adlanan gənclər qrupunu yetişdirirlər.

Burada diqqətçəkən məqam Zeybəklərdə bir əsgəri sistemin olmasıdır. Gənclər önce *kızan* olaraq topluma daxil olur. İgidlikləriyle secilənlər *zeybək* və sonra zeybəklərin arasından ən igidi *efe* secilir. Və bütün Zeybəklər və Kızanlar Efenin əmrlərinə tabe olurlar.

Başqa bir mənbədə Səlcuqlar dönməmində asayışı qoruyan silahlı əsgərlərə verilən ad olduğu bildirilir. (8)

Araşdırımlar sonu subay kəlməsi ilə Zeybək kəlməsi arasında yaxınlıq olması barədə fikirləri qəbul edirik. Təbii ki, Azərbaycan dilində işlənən *subay* kəlməsi ilkin semantik mənasından uzaqlaşaraq, “bekar, evlənməmiş gənc” anlamında işləndiyi kimi, *subay* sözünün *zeybək*ə dönməsi tamamilə normal sayılı bilər.

Mahmud Kaşgarlı “Divani-Lügəti-it-Türk” əsərində türk dilində *s* hərfinin *z* kimi oxunduğu barədə məlumat vermişdir.(1) Bu da *subay* leksik vahidində *s* hərfinin *z*-yə keçməsi barədə fikrin məntiqə uyğun olduğunu söyləməyə əsas verir.

Eyni zamanda “ordu komandanı” anlamında olan *su+suv+bay* sözü Türkiyə türkcəsində “zabit” anlamında işlənməkdədir. Eyni zamanda “astsubay” deye üst dərəcəyə də malikdir.

Su+suv kökü həmçinin *savçı* leksemində də qorunmaqdadır. *Suv-sav* sözü və -çı şəkilçisinin birləşməsi ilə “hakim” anlamında *savçı* sözü yaranmış və türk dilində işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır.

Bu barədə maraqlı yanaşmaya bir tədqiqat əsərində rast gəlirik. Tədqiqatçı İsmayıllı Acar dilin başqa dillərdən yeni kəlmələr almaqla yanaşı, ehtiyac duyulduğda əski mətnlərə muraciət edərək bəzi kəlmələri diriltdiyini də bildirir: “Diller, ihtiyaç duydukları kelimeleri her zaman, bilgi öğrendikleri dillerden aynen almazlar, kendi varlıklarının imkânlarını kullanırlar. Bu konuda baş vurabilecekleri başlıca yollar, *yeni kelime tütəmek*, *birleşik kelime meydana getirmek*, *derleme-tarama yapmak*tur. Bu yolları kullanmanın da şartları vardır. Dilin ihtiyanı karşılayabilmek için baş vurabileceği çarelerden biri de *eski metinlerden ölü kelime diriltmektir*. Bu, zorlama bir yoldur. Çünkü

TÜRK DILLERİ MƏSƏLƏLƏRİ

ölmüş kelime anlamı kaybolmuş, milletin hafızasından silinmiş kelimedir. Dilde, “*ölü kelime yabancı kelime hükmündedir.*” Ancak ihtiyaç halinde yine de bir kaynaktır. Cumhuriyet devrinde, Türkçe’nin sadeleşip özleşmesi için yapılan çalışmalar sırasında, ölü kelimelerden de faydalانıldığı olmuştur. Fakat bunlar genellikle terim halinde kalmıştır. *Sav-ci, sübəy vb.* (5)

Muəllif burada *Savçı* və *sübəy* kəlmələrinin Türkiye Cumhuriyyətinin yarandığı dönəmdə dilçilər tərəfindən Türkçəsinə gətirildiyini bildirir. Ancaq bu dəfə təbii ki, bir az fərqli semantik mənada. Bu isə təbii prosesdir. Əski kəlmələrin yenidən ümumişləklik qazanmasına Azərbaycan dilində də şahid olmuşuq ki, bu da normal dilçilik hadisəsi sayıyla bilər.

Lakin burada müəllifin basqa bir yanaşması diqqət çəkir. İsmayıł Acar əski mətnlərdən dilə gətirilən kəlmələrə qarşı çıxaraq bunu dili ağırlaşdırmaq kimi qəbul edir: “Sadece “Türkçe”de vardı” deyip pek çok ölü kelimeyi 20 yıl Türkiye Türkçesine sokmak, kullanmağa kalkmak, Orhun Abidelerindeki dili, Kutadgu Bilig’teki dili olduğu gibi “günümüzün Türkiye Türkçesi” olarak kabul etmek demektir. O eserlerdeki, dil Türkçədir. Ama günümüzün Türkiye Türkçesi deyildir. Bu yüzden bugünkü Türk konuşanlar o eserlerdeki dili tam manasıyla anlayamazlar. O halde tarihi metinlerde gördüğümüz ve bugünkü kullanılmayan kelimeleri bilir bilmez “Türkçədir” deyip kullanmaya kalkmak doğru bir iş deyildir”.(5)

Tədqiqatçı dilin ehtyaclarını ödəmək üçün ölü kəlmələri diriltməyin çarə olduğunu desə də, bu kəlmələrin ümumişləklik qazanmayıcağıını bildirir və onların yabancı kəlmələrdən, terminlərdən fərqi olmadığını iddia edir: “Yine diriltilen veya öyle zannedilen kelimeler tamamen terim durumunda kalmaktadır. *Sav-ci, sü-bəy* kelimelerindeki “sav” ve “sü” kelimeleri böyledir, “Sü” kelimesinin “asker” manasına eski Türkçe bir kelime olduğunu “subaylar” bile düşünmüyurlardır. Çünkü Türk milleti “askerlik” yapar, Türk gençleri “askere” gider. Fakat “sü-lük” yapmazlar. Türk milleti “sü” bir millet değil “asker” bir millettir”.(5)

TÜRK DILLƏRI MƏSƏLƏLƏRİ

Müəllifin bu gün türk dilində geniş sürətdə işlənən *subay-zabit* və *savci-hakim* sözlərinin kökündə tarixən *su*(qoşun, ordu) kəlməsinin (bunu inkşaf sxemi beledir: su- su+bek+ su+bay və suv- suv+cu+ savci) durması barədə fikirlərini dəstəkləyirik. Ancaq qədim türk sözlərinin dilə gətirilməsinin hec də yanlış olduğunu düşünmürük. Bu gün türk ordusunda *subay*, *astsubay*, *eren*, *erler* kimi əsgəri rütbələr geniş işlənməkdədir. Əgər əsgərlidə xidmət edən kəs *subay* kəlməsinin anlamını bilmirsə, bunun üçün kəlməni dildən çıxartmaq deyil, əsgərə bu sözün tarixini öyrətmək lazımdır. Fikrimizcə, hər bir dildə yabançı kəlmələr alındığı kimi, ölü sözlərin dirilməsi, ümumişləklik qazanması normal hal kimi qəbul olunmalıdır.

Subay kəlmesi bu gün *s-s* deyişikliyine uğramışdır: *subay-su-bay*. *Şubay* xususi ad kimi Azərbaycan türkcəsində işlənilir: “Bu gün unudulmakda olan bu oğlan adının mənasını anlaya bilmək çətindir. İndi *Şubay-Subay* kimi oxunur. “Eskiden “Subay evlenmemiş demek değildi. Onun ilk manası “Asker, dövüşçü”dür”.(2, s, 386)

Qırğızlarda *subay* (övladsız, yavrusuz, cocuksuz) anlamındadır. “Subay yavrusuz(hayvanlar hakkında) subay cılık:içinde taylor, yavrular bulunmayan hergele(sürü)”.(3, s, 105-612-666)

Bütün bunlar *subay* kəlməsinin semantik məna dəyişikliyinə uğradığını bir daha sübut edir.

ƏDƏBIYYAT

1. Kaşgarlı Mahmud Divani-Luğat-it Türk. Terş Besim Atalay. 1939-1941 C1, c 48,106,168,354, C 2 c,10,25,238, C3 c, 21, 123, 221
2. Aydıl E. Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Ömeklele Adlarımız. Ankara 1992. 468 s.
3. Türk dilinin etimoloji sözlüğü.İsmet Zeki Eyuboğlu.Sosyal yayınlar 2004. 866 s.
4. <http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/tokatli.pdf>
5. <http://w3.balikesir.edu.tr/~iacar/yanit.htm>
6. http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayı_16/sayı_16.htm

This article deals with the investigation on the expression «su-su-silamak» used in the meaning of army and having the meaning a «soldier» in the Old Turkic Written Monuments. The semantic development views of this known expression which is used as „a soldier” in Turkish and as „single or unnamed person” in the Azerbaijani language have been studied.

THE PLACES OF THE EXPRESSION «SU-SUBAY-ZEYBEK»
IN THE TURKISH LANGUAGE
SUMMARY

B CTAPe NCCHAYETCA BPIPAKEHNE «su-su-silamek», KOTOPOE JAEATCA B NOHTINN «BOJCKO» B JIPEBHNS THOPKCNX NCCHMEHHBIX II- MATHINKA N O3HAJER «COJLATA». B JAHHOJN CTAPe PACCMOTPEHA II- HOJAMA CEMATHINECKOLO PABNTINA BPILEYKASAHORO BPIPAKEHNE, O3HAJOMERO «COJLATA» B TYPENOKM N «XOJOCTON, HEKEHATPIN» B ABEPGABNJUKACHKOM ABPIKE.

МЕСТО ВЫПАКЕНИЯ «СУ-СУБАЙ-ЗЕВРЕК» Б ТУ.
ЗИПА АДМИНОБА
ПЕРКОМ ЗИПКЕ
ПЕРИОДЕ

8. [http://www.universitedeliyiz.biz/zeybek_nedir_harmandali_ve_zeybek_\(unvanı\)](http://www.universitedeliyiz.biz/zeybek_nedir_harmandali_ve_zeybek_(unvanı))

7. [http://tr.wikipedia.org/wiki/Zeybek_\(unvanı\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Zeybek_(unvanı))